

Список использованных источников

1. Горький М. А. О русской интеллигенции и национальном вопросе // Украинская жизнь. – 1912. – № 9.
2. Малярство і скульптура. – 1938 – № 3.
3. Русская потаенная литература XIX столетия. – Лондон: Trubner & Co, 1861. – Отдел 1. – Ч. 1. – 532 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ouc.ru/ogarev/predislovie-k-sborniku-russkaa-potaenna-literatura-london-1861.html>.
4. Чернышевский Н. Г. Новые периодические издания 1861 г. // Чернышевский Н. Г. Полное собрание сочинений: В 15 т. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1950. – Т. 7: Статьи 1860-1861 годов. – С. 934-956.
5. Шеметов А. А. П. Чехов об Украине // Советская Украина. – 1941. – № 127.

О. Ю. Медведєва

ОНИМНИЙ ПРОСТІР ІСТОРІОСОФСЬКОГО ТЕКСТУ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У ювілейні дні Шевченкового 200-ліття «варто поміркувати про його візіонерство, прозирання майбутнього України і ширше – про українську мрію поета як у її загальнонаціональному, так і в індивідуально-приватному вимірі» [8, с. 123]. Тож цілком закономірно, що в сучасному українському науковому дискурсі питання про історіософію Шевченка, за словами Ю. Барабаша, актуалізувалося «долевизначальними і, хотілося б вірити, безповоротними зрушеннями в соціальному та політичному житті України кінця ХХ ст., відтак – у духовній сфері, що виявилось [...] в ознаках активізації історичного мислення та національної самосвідомості, піднесення націо- та державотворчого тону» [1, с. 16].

Відомий шевченкознавець Г. Клочек підкреслює, що «розуміти Шевченка як поета-державника зовсім не означає розуміти його тільки як автора відомої сентенції, що «В своїй хаті своя й правда. І сила, і воля». Творчість поета наділена винятковою здатністю виховувати державне мислення. Вона дає розуміння і відчуття національної ідентичності, формує правдивий погляд на українську історію, виявляє національні хвороби, наснажує вірою у краще майбутнє нашого народу» [7, с. 236]. І такі підходи до розуміння феномена Шевченка дедалі помітніше визначають основні вектори дослідницьких студій, філологічних у тім числі. Якщо ж ідеться про мовознавчі аспекти наукових розвідок, то на особливий статус тут претендують праці з ономастики. Адже, як слушно зауважує дослідник цієї проблематики В. Чичагов, «жодна галузь мовної діяльності народу не була так тісно пов'язана з його історією, як галузь ономастики» [12, с. 126].

Стилістика власних назв, зокрема функціонування онімів у художньому мовленні, становить окрему сторінку мовознавчих студій. Вона вивчалася В. Виноградовим, Ю. Карпенком, В. Ніконовим, М. Фроловим та ін. Зіставлення антропонімікону поетичного й реального, системність літературної

ономастики та її роль у тексті, поетика власних імен досліджувались В. Калінкіним, В. Кухаренком, О. Фоняковою. У працях цих (і багатьох інших) учених помічаємо тенденцію до пошуку індивідуальних інтерпретацій власних імен в ідіостилі художників слова, оригінальних шляхів структурування онімного простору авторського тексту [10].

Вивчення ж топонімів у художньому тексті – порівняно нова тема в ономастиці. Хоча топоніми є найбільш очевидним і чітким засобом локалізації місця дії у творі і, як і антропоніми, мають конкретно емоційно-експресивне навантаження, питання їх стилістичної ролі та функціональних ознак у художньому творі вивчено ще недостатньо. Основна увага зазвичай приділяється антропонімам як центру ономастичного простору. Інша причина полягає в їх кількісному складі. Адже не в кожному літературному творі можна зустріти топонімічні одиниці і в такій кількості, яка б дозволила виконати їх стилістичний аналіз [9].

Щодо Шевченка, то топоніми є органічною складовою внутрішнього лексикону його мовної особистості. Вони становлять складну систему багатополівних полів, що неодноразово перетинаються, конотуючи різнобічну інформацію про смислові виміри авторського тексту поета. Структурною ознакою ідіостилу Шевченка є кількісно значущий топонімічний сегмент онімного простору, що значною мірою сприяє розумінню авторської концепції тексту, забезпечує життєву достовірність зображених подій. Означена проблема свого часу детально розглядалася в розвідці М. Фененка «Топоніміка України в творчості Тараса Шевченка», датованій 1965 роком. Сьогодні на основі нових матеріалів, зняття багатьох табу із постаті самого поета і його офіційної біографії виникає потреба суттєвих уточнень та доповнень. Особливих коректив вимагає тривалий період спотворюваний радянською офіційною доктриною історіософський текст Т. Шевченка, в якому топоніми відчутно конкретизують визначальні риси історіософської системи поета, виявляють його правдивий погляд на історію. Адже історія кожного народу більшою чи меншою мірою проявляється в топоніміці. Історизми ж виступають найхарактернішими рисами української топоніміки, уживаної в «Кобзарі».

Не ставлячи за мету ґрунтовне й усебічне розкриття означеної проблеми, робимо спробу здійснити деякі узагальнення, подати думки сучасних дослідників, а також власні міркування щодо ідейно-змістової та стилістичної ролі топонімів в історіософських творах поета.

Реальний простір у Т. Шевченка тісно пов'язаний із простором історичним, особливо це виявляється, зрозуміло, у творах про національну минувшину («Гайдамаки», «Гамалія», «Тарасова ніч», «Іржавець», «Великий льох» та ін.). Візії минулого у поета з допомогою активного використання топонімів чітко локалізуються на українських теренах: численні згадки про міста і селища, що так багато промовляють для сучасного читача, сприяють творенню панорамності подій [3]. Невипадково дослідники вказують на соціальну сутність онімів, оскільки вони презентують певний історичний зріз [4].

Загальновідомо, що в центр своєї історіософії Шевченко поставив

Україну. Давно визнано аксіомою факт, що топонім *Україна* в його творчості найуживаніший. Лише за конкорданцією текстів поета він використовується ним включно з варіантами творів 255 разів, сучасна ж Шевченкові офіційна назва *Малоросія* – жодного. У топонім *Україна* він вкладав позитивний сенс, асоційований із самоідентифікацією українського народу. *Малоросія* ж для нього символізувала той рабський комплекс, за яким згодом закріпиться назва «малоросійство», що визначить основний концепт історіософської доктрини наступника Шевченка – Є. Маланюка.

М. Фененко наголошує на винятковій у світовому масштабі заслугі Шевченка перед українцями в утвердженні імені України [11]. Звичайно, це досягалося не стільки частотою вживання відповідного слова та похідних від нього, а, передусім, цілеспрямованим донесенням до читача думки про *Україну* як давню, принаймні з козацької доби, історичну самоназву нашої землі. З цією метою Т. Шевченко часто вводить це слово-топонім прямо або опосередковано в історичний контекст. Текстуально, через близьке розташування однокореневих слів *Україна*, *країна*, *рідний край* та лексеми *Батьківщина*, він спонукав читача до їх цілковитого ототожнення. Усіляко утверджував цей зв'язок і вживанням щодо *Україна* архетипу *матері-неньки*, бінарної опозиції *материзна / чужина* та розмаїття форм – *Україна*, *Вкраїна*, *Украйна*. Доволі часто поет використовував у сполучуваності з топонімом *Україна* означальний займенник *весь*, активно прив'язувався до цього універсального (онтологічного, екзистенційного) образ-топонім до козацької доби й політоніма *Гетьманщина*, що відповідало історичним реаліям поширення, закріплення та утвердження назви *Україна* на наших теренах. Т. Шевченко, як слушно зауважує В. Яременко, в такий спосіб непрямо добивався утвердження того, щоб назва *Україна* асоціювалася у свідомості з традиціями вільнолюбства українців [16].

Національно свідомого поета «стихійно тягло до гетьмана нересторового козацтва, одного з керівників повстання 1638 р. Якова Острянині, до одного з керівників повстання 1594 р., четвертованого у Варшаві Северина Наливайка та полковника Кальницького, героя національно-визвольної війни 1648-1657 рр. Івана Богуна...» [2, с. 7]. Дійсні історичні події спонукали до створення реального просторового тла оповіді, що вимагало використання «топонімів-статистів» (Ю. Карпенко), тобто тих словоназв, котрі асоціювались із географічним значенням. Романтичний тип світовідчуття стимулював відповідно інше «топонімічне» поле тексту. Так, у поемі «Гайдамаки» виразно накладаються два простори: власне історичний (по відношенню до подій твору: Чигирин, Хортиця, Рось, Альта, Сена, Канів, Лебедин; з ними пов'язані більш чи менш відомі епізоди української історії), романтичний – гайдамаччина, якій, власне, й присвячено твір, конкретизуючись у низці топонімів: Вільшана, Лисянка, Будища. Українські історичні топоніми не тільки в «Гайдамаках», але й у багатьох інших творах поета відповідного тематичного спектру, містять значний сугестивний заряд, що визначає їх специфіку.

Відомо, що лейтмотив поезії Т. Шевченка визначили націоцентричні, державотворчі ідеї. Тож закономірно, що їх ядро утворюють українські

тополексеми. Особлива роль тут належить *ойконімам* (Суботів, Чигирин, Хортиця, Переяслав, Монастирище, Іржавиця та ін.), тобто власним назвам населених пунктів, котрі висвітлюють історичні події в Україні. Більшість із них стали символами національної драматичної минувшини. Так, у поезії «Іржавець» Шевченко називає конкретні епізоди, що мали місце у першій половині XVIII століття («...як покидали запорожці / Великий Луг і матір Січ...»); «Як діточки на Орелі / Лінію копали...») й призвели до ліквідації автономного устрою Гетьманщини і поневолення українського народу російськими правителями. Поет виявляє національні хвороби, гнівно картає своїх співвітчизників за тяжкі гріхи:

Не втікали б із Хортиці
Славні небожата,
Не спиняв би їх прилуцький
Полковник поганий...
Не плакала б матер Божа
В Криму за Украйну... [14, с. 38].

Подекуди Т. Шевченко свідомо посилює історизм топоніма тропами, вираженими відносними прикметниками антропологічного спрямування, надаючи висловленим думкам більшої переконливості щодо своїх історіософських ідей: «З Переяслава старого, / з Виблої могили / Ще старішої...» [14, с. 33].

Символічна семантизація, що виникає внаслідок розширення конотативного значення топонімів, характеризує *гідроніми* Т. Шевченка, які використовуються у його творчості (і українською, й російською мовами) найчастіше. На другому місці (після *Україна*) серед уживаної в поезії митця топоніміки, є *Дніпро*. М. Фененко фіксує 80 випадків його вживання в різних контекстах [11]. Для Шевченка характерне переважно образно-метафоричне використання цього гідроніма, котрий здебільшого входить до складу порівнянь («Дніпро берег рие-рие, / Мов козак той зажурився...») та уособлень («А долі сивий наш Козак / Дніпро з лугами виграває»).

Велика частота використання гідроніма *Дніпро* в Шевченкових текстах, аж до наділення його рисами олюдненої істоти, ймовірно, має на інтуїтивному авторському рівні не лише етнонаціональну наповненість, а значно ширший історіософський контекст. Дослідники радять враховувати в цьому контексті тезу американського історика Е. Кінана про певну географічно-культурну єдність всього басейну Дніпра і паралельних річкових систем, яка здавна склалася й існувала до ранньомодерного часу, і яку цей учений назвав «втраченим континентом Дніпровією» (або «особливим світом Дніпровією») [6]. У Шевченкових історіософських текстах подібне «цивілізаційне» сприйняття посилюється тим, що цей гідронім дуже часто подається у супроводі образу прадавніх високих гір-могил («Між горами старий Дніпро...»; «І Дніпр той дужий, крутогорий...»; «...оставсь би сиротою / З святими горами Дніпро» й под.). На відміну від метафори Дніпра у «Страшній помсті» Гоголя, що має потужну географічну наповненість, у Т. Шевченка він набуває змісту

сакрального символу – своєрідної життєвої артерії, що єднає, живить, поїть і очищує українців. Так, у «Заповіті» ця річка понесе «у синєє море кров ворожу», тобто хвору, недужу, затруєну гріхом [15].

Гостро переживаючи свою просторову відірваність від батьківщини, Т. Шевченко локалізував у змодельованому ним самим образі ностальгійні почування, шукаючи на теренах національної історії емоційне піднесення та натхнення. Активно залучаючи до образного вислову стилістичний потенціал топонімів, він створив досконалий з погляду художньої майстерності й поетичної наповненості топонім України, в якому виразно простежується кілька вимірів – від реального (домінантного) до ментально-емоційного [3]. Топонімія «Кобзаря» загалом «спрямована на формування єдиного, цілісного образу України та українського народу, зокрема і за рахунок набуття спільної історичної пам'яті [16]. Відтак топонімічне «поле» історіософських текстів Т. Шевченка варто сприймати насамперед у націоментальному значенні.

Список використаних джерел

1. Барабаш Ю. Я. Історіософія Тараса Шевченка // Слово і Час. – 2004. – № 3. – С. 15-37.
2. Білокінь С. І. Тарас Шевченко й Гетьманщина // Слово і Час. – 2012. – № 9. – С. 3-16.
3. Боронь О. В. Поетика простору в творчості Тараса Шевченка: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2004. – 22 с.
4. Горбаневский М. В. Ономастика в художественной литературе: филологические этюды. – М.: Изд-во УДИ, 1988. – 88 с.
5. Карпенко Ю. А. Стилистические возможности топонимических названий // Питання стилістики української мови у взаємозв'язках з іншими слов'янськими мовами. – Чернівці, 1963. – С. 17-20.
6. Кінан Е. Чому не можливо збагнути російську історію, не збагнувши історії руської // Критика. – 2008. – Ч. 7-8. – С. 23-26.
7. Клочек Г. Д. Поезія Тараса Шевченка: сучасна інтерпретація: навчально-методичний посібник. – К.: Освіта, 1998. – 237 с.
8. Панченко В. Є. Українська мрія Т. Шевченка // Слово і Час. – 2014. – № 3. – С. 12-18.
9. Саврей О. В. Функціонування топонімів у прозових творах Ольги Кобилянської [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/JournALL/journal/2010/2/12.pdf>.
10. Синиця А. С. Оними як складова внутрішнього лексикону мовної особистості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://philology.knu.ua/files/library/movni_i_konceptualni/46-3/51.pdf.
11. Фененко М. В. Топоніміка України в творчості Тараса Шевченка. – К.: Радянська школа, 1965. – 128 с.
12. Чичагов В. К. Из истории русских отчеств и фамилий // Вопросы русской исторической ономастики 14–17 веков. – М.: Учпедгиз, 1959. – С. 126-127.
13. Шевченко Т. Г. Твори: В 5 т. – К.: Дніпро, 1984. – Т. 1. – 351 с.
14. Шевченко Т. Г. Твори: В 5 т. – К.: Дніпро, 1984. – Т. 2. – 301 с.
15. Яременко В. І. «Як понесе з України...» (Непроминальна символіка Шевченкового «Заповіту»: християнський та історіософський шари) // Сучасність. – 2002. – № 6. – С. 141-147.
16. Яременко В. І. Історична ономастика у творчості Тараса Шевченка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/JournALL/journal/2010/2/12.pdf>.